

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

گروه تاریخ

عوامل توسعه تشیع پس از حمله مغول

(با تکیه بر عصر ایلخانی)

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ تشیع

مؤلف

محمدشهرام روزبهانی مقدم

استاد راهنما

دکتر ساسان طهماسبی

این پژوهش در روز ۱۷... ماه ۶... و سال ۱۳۸۹... به اتمام رسید

دانشگاه پیام نور

گروه تاریخ

عوامل توسعه تشیع پس از حمله مغول

(با تکیه بر عصر ایلخانی)

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ تشیع

مؤلف

محمدشهرام روزبهانی مقدم

استاد راهنما

دکتر ساسان طهماسبی

استاد مشاور

دکتر گلناز سعیدی

این پژوهش در روز ۱۷... ماه ۶... و سال ۱۳۸۹... به اتمام رسید

تصویب‌نامه

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ تشیع تحت عنوان:

عوامل توسعه تشیع امامیه پس از حمله مغول

که توسط محمدشهرام روزبهانی مقدم

تهیه و به هیات داوران ارائه گردیده است مورد تایید

می‌باشد.

تاریخ دفاع: ۸۹/۶/۱۷ نمره: ۱۸/۵ درجه ارزشیابی: عالی

ساعت: ۱۰/۳۰-۱۲

اعضای هیات داوران:

نام و نام خانوادگی هیات داوران مرتبه علمی

امضاء

استاد راهنما

۱- دکتر ساسان طهماسبی

استاد مشاور

۲- خانم دکتر گلناز سعیدی

استاد ممتحن اول

۳- آقای دکتر خسرو بیگی

استاد ممتحن دوم

۴- آقای دکتر رضوی

نماینده گروه آموزشی

۵- آقای دکتر جمشیدی

تقدیم به:

ساحت مقدس آقا امیر مومنان علی (ع) که جانم فدای او باد.

پدرم که مشوق اصلی در جهت ادامه تحصیل من و همواره یار و مدد کارم بوده است.

همسرم که با صبر و شکیبایی مثال زدنی تمامی مشکلات را تحمل نمود و بذر امید را در دلم زنده

ساخت.

و مادرم که با دعای خیر خود بر بنده حقیر منت نهاد.

تشکر و قدردانی

سپاس خداوندی را که به انسان فکرت آموخت . از باب " من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق " بر خود لازم می‌دانم از کسانی که مرا در به اتمام رساندن این پایان‌نامه یاری دادند، تشکر نمایم.

از استاد راهنمایم جناب آقای دکتر ساسان طهماسبی که با درایت و احاطه علمی کامل، مرا در تمامی مراحل این پژوهش مورد التفات خویش قرار دادند، صمیمانه سپاسگزارم .

از راهنمایی‌های استاد بزرگوار خانم دکتر گلناز سعیدی به عنوان استاد مشاور این پژوهش کمال تشکر و قدردانی را دارم.

ضمناً از تمامی اساتید، دوستان و بستگانی که در انجام این پژوهش بنده را یاری نمودند، مراتب سپاسگزاری را به جای می‌آورم.

چکیده:

هر چند مغول‌ها با وحشی‌گری خود بسیاری از شهرها و روستاها، مراکز علمی، کتابخانه‌های مهم ابنیه تاریخی را به کام نابودی کشاندند. اما به لحاظ روحیه تسامح مذهبی غالب مغولان راه را برای رشد و توسعه فرقه‌هایی که پیش از آن تحت فشار بودند، باز کرد و این بهترین زمان برای علما و بزرگان شیعه امامیه بود که از این فرصت به دست آمده نهایت بهره را برده و با نزدیکی به دربار ایلخانان مغول، راه را برای بسط و گسترش تشیع بیش از پیش آماده سازند.

علاوه بر آن، سقوط خلافت عباسی توسط هلاکوخان مغول در این روند به شیعیان امامیه کمک بارز و آشکاری کرد و پس از آن بود که شیعیان، راحت‌تر توانستند به گسترش مذهب خود بپردازند. بزرگانی چون خواجه نصیرالدین، علامه حلی، سید تاج‌الدین آوجی، سعدالدین ساوجی و سایر بزرگان دیگر چنان خود را به ایلخانان نزدیک نمودند که زمینه را برای گرایش برخی از ایلخانان، از جمله غازان‌خان و أَلجاتیو را، به تشیع امامیه فراهم نمودند.

گرچه رسمی شدن تشیع امامیه در دوران کوتاهی از زمان سلطان محمد خدابنده (أَلجاتیو) عملی شد، اما نتیجه همین زمان کوتاه به قدری عظیم و درخور توجه بود که راه را به عالمان شیعی نشان داد و پس از آن بود که آنها با انگیزه بیشتری به نشر عقاید شیعی پرداخته، و با نوشتن کتب متعدد توانستند به مبانی فکری تشیع سروسامان دهند.

واژگان کلیدی: تشیع امامیه، تسنن، مغول، خلافت عباسی، ایلخانان، دیوانسالاران شیعه

فهرست مندرجات

<u>صفحه</u>	<u>عنوان</u>
۱	فهرست
	فصل اول
۳	مقدمه و کلیات طرح تحقیق
۴	۱-۱ مقدمه
۵	۲-۱ بیان مسأله
۶	۳-۱ سوالات اصلی تحقیق
۶	۴-۱ فرضیه های تحقیق
۷	۵-۱ پیشینه تحقیق
۷	۶-۱ اهداف تحقیق
۵	۷-۱ روش انجام تحقیق
۸	۸-۱ نقد و بررسی منابع
	فصل دوم
۱۶	نگاهی به تاریخچه تشیع در ایران پیش از حمله مغول
۱۷	۱-۲ معنی لغوی تشیع
۱۷	۱-۱-۲ پیدایش تشیع
۱۸	۲-۱-۲ استقرار تشیع در ایران
۲۳	۳-۱-۲ تشیع در دوره آل بویه
۲۵	۴-۱-۲ سلجوقیان و تشیع
۳۲	۵-۱-۲ دوره خوارزمشاهیان
۳۵	۶-۱-۲ روابط عباسیان با شیعیان از ابتدای خلافت تا آستانه حمله مغول
۴۳	۲-۲ پراکندگی جغرافیایی شیعیان از قرون اولیه اسلام تا آستانه حمله مغول
	فصل سوم
۵۳	حمله مغول و پیامدهای آن برای تشیع
۵۴	۱-۳ روند حملات مغول تا براندازی خلافت عباسی
۵۹	۲-۳ مذهب مغولان در هنگام هجوم به ایران
۶۱	۱-۲-۳ تسامح مذهبی مغولان
۶۱	چنگیز خان
۶۲	اكتاي
۶۵	گيوك
۶۶	منگو

عنوان

صفحه

- ۳- رویکرد شیعیان در قبال حمله مغول به بغداد ۶۸
۳-۳-۱ خواجه نصیرالدین طوسی و انقراض خلافت عباسی ۶۸
۳-۳-۲ ابن علقمی و نقش او در انقراض خلافت عباسی ۷۴
۳-۴ واکنش شیعیان حله در قبال حمله هولاکو خان به بغداد ۸۱

فصل چهارم

- عوامل گسترش تشیع در عصر ایلخانان ۸۳
مدخل ۸۴
۱-۴ روابط ایلخانان با شیعیان از هلاکوخان تا غازانخان ۸۷
۱-۴-۱ گرایش مذهبی هلاکو ۸۷
۲-۴ شیعیان در دوره اباقاخان ۹۰
۳-۴-۱ گرایش مذهبی احمد نگویدار ۹۲
۴-۴-۱ سیاست مذهبی ارغون ۹۳
۵-۴-۱ گرایش مذهبی گیخاتو و بایدو ۹۵
۲-۴ تشیع از غازانخان تا سقوط ایلخانان ۹۶
۴-۲-۱ غازان خان ۹۶
۴-۲-۲ أَلجاتیو ۱۰۲
۴-۲-۳ ابوسعید ۱۰۹

فصل پنجم

- علماء و نخبگان علمی و فکری شیعه در دوره ایلخانی ۱۱۱
۱-۵-۱ خواجه نصیرالدین طوسی ۱۱۲
آثار و تألیفات خواجه نصیرالدین ۱۱۶
۵-۱-۲ علامه حلی ۱۲۰
آثار و تألیفات علامه حلی ۱۲۵
۵-۱-۳ سید تاج الدین أوجی ۱۲۸
نتیجه گیری ۱۳۰
منابع و مأخذ ۱۳۲

فصل اول:

مقدمه و کلیات طرح تحقیق

۱-۱ مقدمه

شیعیان علیرغم اینکه در گوشه و کنار این سرزمین پهناور پراکنده بودند و این شرایط از قرون اولیه اسلام با مهاجرت خاندان شیعی، سادات و علویان به این کشور شروع شده بود، اما به جز دوره‌ای کوتاه و در زمان آل بویه در بیشتر زمان‌ها در شرایط سختی به سر می‌بردند تا جایی که فشار حکومت‌های وقت در آن زمان که در رأس آنها عباسیان بود آنها را مجبور به تقیه کرده بود. چرا که تمامی این حکومتها از طرفداران پر و پا قرص اهل سنت بودند.

با این حال شیعیان امامیه دست از تلاش و کوشش در جهت پیشبرد و گسترش تشیع بر نمی‌داشتند و هر زمانی که موقعیت را مناسب می‌دیدند با نزدیکی به سلاطین و حتی خلفای عباسی اندکی از این سختی‌ها را می‌کاستند، تا اینکه مغولان به این سرزمین حمله کردند و یکی از پیامدهای این حمله انقراض خلافت عباسی بود که همین عامل باعث شد که سایر مذاهب اسلامی از جمله شیعیان امامیه در شرایط یکسانی قرار گیرند و این بهترین موقعیت برای شیعیان بود که از لاک تقیه خارج شده و علما و دانشمندان شیعه این بار با نزدیکی به دربار مغولان و ایلخانان که روحیه‌ای توأم با تسامح و تساهل داشتند تشیع را در وضعیت مطلوبتری قرار دهند. تا جایی که حتی موفق شدند خود ایلخانان را نیز تحت تأثیر این مذهب قرار دهند.

این پژوهش در پنج فصل تنظیم شده است. فصل اول به مقدمه و کلیات طرح تحقیق اختصاص دارد. در فصل دوم، به اختصار به وضعیت شیعیان در قرون اولیه اسلام، چگونگی مهاجرت شیعیان به ایران، عوامل پیدایش تشیع و پراکندگی جغرافیایی شیعیان در دوره‌های مختلف، وضعیت شیعیان در دوره آل بویه، سلجوقیان و خوارزمشاهیان پرداخته شده است.

در فصل سوم، روند حملات مغول به ایران و عراق (بغداد)، تسامح مذهبی مغولان، آشنایی آنها با اسلام، پیش از حمله مغول و همچنین نقش دیوانسالاران شیعی در بسط و گسترش تشیع بررسی شده است.

در فصل چهارم به صورت جداگانه گرایش مذهبی ایلخانان و همچنین روابط ایلخانان با تشیع بررسی می‌شود و در فصل پنجم به بیان دیدگاه‌های علمی و زندگیانه و آثار بزرگان علمی و دینی شیعه از جمله خواجه نصیرالدین و علامه حلی اختصاص دارد.

۱-۲ بیان مسأله

پیش از حمله مغول، اغلب شیعیان در مرکز ایران زندگی می‌کردند، شهرهای قم، کاشان و نواحی اطراف ری مراکز اصلی استقرار شیعیان محسوب می‌شدند. علاوه بر آن در گیلان، مازندران و پاره‌ای از مناطق عراق عرب مانند حله، شیعیان جمعیت قابل ملاحظه‌ای داشتند ولی با این وجود آنها با محدودیت‌های زیادی دست به گریبان بودند و اغلب از طرف خلافت عباسی و حکومت‌های سنی ایران تحت فشار قرار می‌گرفتند.

با حمله مغول و سقوط خلافت عباسی شرایطی مهیا شد که به تشیع امامیه فرصت رشد و توسعه داد و این مسأله به نوعی زمینه را برای رسمی شدن تشیع در دوره صفویه فراهم آورد. با توجه به اهمیت وضعیت شیعیان در این برهه از زمان این پژوهش بر آن است که دلایل و عوامل توسعه تشیع در این مقطع را مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار دهد. و تمرکز آن بر روی حوادثی از قبیل پیامدهای سقوط خلافت عباسی برای تشیع و تأثیر سیاست‌های مذهبی ایلخانان مغول و دیوانسالاران شیعه در این جریان می‌باشد.

۱- ۳ سوالات اصلی تحقیق

۱- حمله مغول و فروپاشی دستگاہ خلافت عباسی و اسماعیلیان چه پیامدهایی برای مذهب تشیع به همراه آورد؟

۲- سیاست‌های مذهبی ایلخانان مغول و حضور شیعیان در دیوانسالاری مغول چه تأثیری بر وضعیت تشیع داشته است؟

۳- ویژگی فکری و عقیدتی تشیع در عهد ایلخانان چه بوده است؟

۱- ۴ فرضیه‌های تحقیق

۱- برافتادن خلافت عباسی به دست مغولان فضای بهتری برای توسعه تشیع فراهم آورد.

۲- تسامح مذهبی و گرایشات شیعی برخی از ایلخانان مغول به ویژه غازان‌خان و أُلجاتیو و همینطور حضور شیعیان در دیوانسالاری مغول به توسعه تشیع کمک کرد.

۳- تشیع در دوره مغول آمیخته با تسامح و تساهل بود.

۱-۵ پیشینه تحقیق

در زمینه تاریخ تشیع تاکنون تحقیقات متعددی انجام شده است ولی هیچ کدام به طور مستقل، جامع و مانع پیرامون تحولات تشیع پس از حمله مغول به بحث و کاوش نپرداخته است و تنها در کتاب تشیع و تصوف نوشته کامل مصطفی الشیبی برخی از زوایای این مساله بصورت مختصر بررسی شده است. لذا با توجه به اهمیت تاریخ تشیع در این برهه زمانی انجام این پژوهش بسیار ضروری است.

۱-۶ اهداف تحقیق

- ۱- روشن ساختن گوشه‌هایی از تاریخ تشیع به عنوان بخش مهمی از تاریخ اسلام و ایران
- ۲- بیان این مسأله که حمله مغول جدا از اثرات مخرب آن چه تغییری در فضای مذهبی جهان اسلام بوجود آورد.

۱-۷ روش انجام تحقیق

با توجه به اینکه روش تحقیق تاریخ روشی توصیفی - تحلیلی می باشد در این پژوهش از روش کتابخانه ای ، اسنادی و..... استفاده شده است

نقد و بررسی منابع

۱- جامع التواریخ

این کتاب که یکی از مهم‌ترین منابع تاریخ مغول است توسط خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی وزیر (غازان‌خان و أُلجایتو) نوشته شده است.

از عمده‌ترین امتیازات این کتاب اینکه مورخ به دلیل دسترسی به اسناد و مدارک دولتی که هم عصر ایلخانان بوده یکی از معتبرترین کتب تاریخ مغول به حساب می‌آید که به رشته تحریر درآمده است. این کتاب عظیم که در سه جلد کلی اعم از تاریخ مغولان و ترکان و تاریخ عمومی از حضرت آدم (ع) تا بسیاری از حکومت‌های قبل و معاصر مغولان نوشته شده با توجه به نظم حاکم بر مطالب و تبحر نویسنده به کتاب مذکور امتیازی خاص بخشیده است.

این کتاب که در بسیاری از موضوعات این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است حاوی مطالب مفیدی در زمینه کار این پژوهش بوده که از آنها استفاده شده، نکاتی همچون حمله مغول به ایران، تسامح مذهبی مغولان، نقش شیعیان در انقراض خلافت عباسی، عملکرد ایلخانان نسبت به تشیع به خصوص غازان‌خان و أُلجایتو که در بخشی از همین کتاب با عنوان تاریخ مبارک غازانی نیز به آن پرداخته شده است.

اما علیرغم ارزشمند بودن این اثر در استفاده از آن بایستی دقت نمود، چرا که رشیدالدین به علت نزدیکی با دو ایلخان و داشتن مقام وزارت آنها به ناچار از ذکر برخی گزارش‌ها خودداری نموده و یا متعادل‌تر بازگو نموده است. به عنوان مثال او فجایع چنگیزخان و جانشینانش را آنطور که مورخان هم عصر او همچون ابن‌اثیر و منهج سراج جوزجانی و ... بیان نموده است و قطعاً ملاحظاتی را در نظر داشته است و برعکس زمانی که می‌خواهد از ایلخانان خصوصاً دو ایلخان معاصر خود صحبت کند به شدت از آنها و سیاست‌های آنها جانبداری می‌کند او در کتابش اصلاحات غازانی را با شور و حرارت خاصی بیان نموده و همچنین در مورد گرایش دینی غازان و أُلجایتو از آنها به شدت تعریف و تمجید نموده است که می‌تواند ریشه در نزدیکی او به آن دو سلطان داشته باشد. اما به هر تقدیر کتاب او به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع عصر مغول به شمار می‌آید.

۲- جهانگشای جوینی

این کتاب نیز که یکی از مهم‌ترین منابع تاریخ مغول است توسط عطاملک جوینی نوشته شده است. او نیز که همانند خواجه رشیدالدین در دربار مغولان حضور داشته و همدوره خواجه نصیرالدین طوسی است شاهد بسیاری از جریانات و حوادث تاریخی آن برهه زمان بوده و به همین علت بسیاری از آن وقایع را در کتابش آورده است. وقایعی از قبیل: اطلاعات مربوط به دوران خوارزمشاهیان، خرابیهای مغول به هنگام حمله به ایران، لشگرکشی هلاکوخان به ایران، سقوط اسماعیلیان و خلافت عباسی توسط هلاکوخان از جمله مهم‌ترین آنهاست. اما نکاتی از کتاب که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفت شامل دو نکته است: ۱- با توجه به نکات ارزشمندی که پیرامون دوره خوارزمشاهیان ارائه گردیده بسیاری از قسمت های مربوط به خوارزمشاهیان و تشیع در این پژوهش از آن کتاب گرفته شده است که در ارجاعات نیز به آن اشاره شده است. ۲- در مبحث روند حملات مغول تا براندازی خلافت عباسی نیز از این کتاب استفاده شده است. گرچه اخباری که او ارائه می‌دهد به دور از تعصب نیز نیست. به عنوان مثال وقتی در مورد اسماعیلیان صحبت می‌کند به شدت تنفر خود را از آنها نشان می‌دهد. اما آنجایی که از مغولان صحبت می‌شود به فجایع آنها آنطور که باید و شاید پرداخته نشده است. ضمن اینکه این اثر ارزشمند تا پایان لشگرکشی هلاکو به بغداد در سال ۶۵۶ هـ. ق نوشته شده است در صورتی که عطاملک سالیان درازی را نیز پس از آن زندگی کرده و در دربار مغولان حضور داشته اما در مورد عصر ایلخانان نکته‌ای را به اثر ارزشمندش اضافه نکرده است که قطعاً ریشه در محافظه‌کاری او در آن دوره داشته است.

به هر صورت این کتاب منبعی سودمند تا پیش از عصر ایلخانان جهت استفاده محققین می‌باشد.

۳- تاریخ اولجاتیو

اهمیت این کتاب به علت تعقیب حوادث پس از مرگ غازان است. این کتاب عموماً شامل حوادث سالهای پایانی ایلخانان و به خصوص سلطان محمد خدابنده (الجاتیو) قابل اهمیت است.

نثر ساده و بی‌تکلف آن نسبت به کتابی همچون جهانگشای از امتیازات این کتاب محسوب می‌شود. همچنین این کتاب عموماً به صورت روزنامه‌نگاری و وقایع‌نویسی نوشته شده و حوادث را تا سال ۷۱۸ هـ.ق یعنی دو سال ابتدایی حکومت ابوسعید آورده است.

مطالب این کتاب در خصوص گرایش شیعی غازان و قبول تشیع توسط اولجاتیو قابل اهمیت است. یکی دیگر از خصوصیات بارز این کتاب توضیح کلیاتی از دوران حکومت أَلجاتیو (در صفحات ابتدایی کتاب عنوان شده) وقایع مربوط به دوره أَلجاتیو و دو سال ابتدایی سلطنت ابوسعید یعنی از سال ۷۰۴ تا ۷۱۸ هـ.ق را به صورت سال به سال مورد بررسی قرار داده است که در فصل چهارم این پژوهش (بحث مربوط به تشیع أَلجاتیو) مورد استفاده قرار گرفت.

۴- الکامل فی التاریخ

مؤلف این کتاب ابن اثیر است. روش تاریخ‌نویسی او به صورت سال به سال است که حوادث تا سال ۶۲۸ هـ.ق را در بر گرفته است. اثر او پیرامون فتوحات مغول و شرح وقایع آن دوره با اهمیت است. او برخلاف برخی از مورخین اهل سنت که به جانبداری از خلیفه عباسی پرداخته، از خلیفه عباسی انتقاد کرده و اشتباهات او را دخیل در انقراض خلافت عباسی می‌داند. به همان نسبت نیز حمله مغول و وحشی‌گریهای آنها را بسیار دردناک می‌داند. آنچه از کتاب مورد استفاده این پژوهش قرار گرفت در فصل دوم خصوصاً در بحث تشیع دوره سلجوقیان و همچنین روابط خلفای عباسی و تشیع به خصوص آخرین خلیفه عباسی در برخورد با شیعیان و در نهایت چگونگی انقراض خلافت عباسی به دست هلاکوخان می‌باشد. گرچه کتاب مذکور نکات مفید و ارزنده‌ای پیرامون حملات مغول و به خصوص خلافت عباسی دارد اما بسیاری از مطالب آن نیز از جمله بیان اوضاع ماورالنهر و خراسان غیردقیق و غیرقابل استفاده است.

۵- تاریخ روضه الصفا

میرخواند نویسنده کتاب روضه الصفا می‌باشد. او یکی از مورخانی است که از لحاظ دقت نظر در مطالب تاریخی چهره خوبی از خود نشان داده است. مورخانی که پس از او (یعنی پس از قرن نهم هـ.ق) به تاریخ‌نویسی پرداخته‌اند از اثر او استفاده کرده‌اند. کتاب وی شامل هفت جلد است که مدنظر کار

پژوهش، ج پنجم کتاب است که مطالب پیرامون تاریخ ترکستان، چنگیز و اولاد او، ایلخانان و حکومت‌های پس از ضعف ایلخانان همچون سربداران، چوپانیان و ایلکانیان آمده است. اما آنچه که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفت مطالبی است که نویسنده پیرامون کشته شدن خلیفه عباسی توسط هلاکو، نقش شیعیان در انقراض خلافت عباسی و همچنین گرایش به تشیع در غازان‌خان و تشیع ألباتیو پرداخته است. ضمن اینکه یکی از نقاط ضعف کتاب او این است که او هیچ گونه علت‌یابی و تحلیلی را در کتابش در مورد ریشهٔ حوادث بکار نبرده است.

۶- تاریخ حبیب‌السیر

یکی دیگر از کتب تاریخی که پیرامون دوران مغول و عصر ایلخانان مطالبی دارد کتاب تاریخ عمومی غیاث‌الدین خواندمیر که از جمله کتب تاریخ فارسی بعد از عهد مغول است می‌باشد که در سه جلد نوشته شده است.

آنچه پیرامون پژوهش ما مدنظر است جلد سوم کتاب است با موضوعاتی همچون تاریخ سلاطین و حکام بعد از خلفای عباسی، مانند مغول و تیموریان تا اوایل عصر صفوی است. این کتاب تا حدودی برگرفته از روضه الصفا می‌باشد، به همین علت نکاتی را که در پژوهش از آن استفاده شده، تقریباً همانند کتاب روضه الصفا است و از نکاتی پیرامون کشته شدن خلیفه عباسی، نقش شیعیان در انقراض خلافت عباسی و... استفاده شده است. این کتاب در ضمن بیان کامل و دقیق مطالب تاریخی، پس از پایان هر دورهٔ تاریخی، فصلی را در مورد شرح حال وزراء، رجال، فضلا و سادات در خود جای داده است.

۷- النقض

این کتاب توسط یکی از نویسندگان شیعی به نام عبدالجلیل قزوینی رازی نوشته شده است. نام اصلی کتاب «بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض» است و در رد کتاب یکی از نویسندگان سنی مذهب با عنوان «بعض فضائح الروافض» نوشته شده است.

مطالب کتاب علاوه بر رد تهمتهای این مورخ سنی نسبت به شیعیان از آن بُعد که برخی از امور آئینی تشیع، نام شهرها و محل تجمع شیعیان در چند سده اول ه. ق، نام زیارتگاههای شیعیان و نام افرادی که ابنیه‌های مربوط به شیعیان را احداث نموده‌اند و... قابل توجه است. این کتاب نکات مفیدی پیرامون فصل اول این پژوهش به خصوص در مبحث تشیع در دوره سلجوقی و پراکندگی جغرافیایی شیعیان دارد و در نتیجه ارجاعات بسیاری از آن گرفته شد. ضمن اینکه مطالب مفید این کتاب به عنوان ماخذی برای بسیاری از مورخین از قدیم تاکنون بوده است.

۸- نُزْهَةُ الْقُلُوبِ

نویسنده این کتاب حمدالله مستوفی است که به سال ۷۴۰ ه. ق تألیف شده است و از معدود کتبی است که به زبان فارسی پیرامون جغرافیای تاریخ تألیف شده است.

این کتاب صرفه‌نظر از بُعد فنی و همچنین شیوایی زبان فارسی از لحاظ مطالب مهم تاریخی و سبک نگارش نیز قابل توجه می‌باشد.

حمدالله مستوفی این کتاب را پس از تاریخ گزیده و ظفرنامه خود که مبنای تاریخی دارد نوشته و نوشتن این کتاب مقارن با زمان هرج و مرجی است که پس از مرگ سلطان ابوسعید رخ داده است.

کتاب مذکور مشتمل است بر یک مقدمه و سه مقاله و یک خاتمه. دو قسمت ابتدایی کتاب که از علم افلاک و اجرام آسمانی و ... سخن گفته مدنظر نیست و آن چیزی که جنبه جغرافیایی دارد مقاله سوم است که از شرح حرمین شریفین و بیت‌المقدس شروع شده و سپس در مورد بلاد اردن و عراق عرب و آسیای صغیر و پس از آن جغرافیای طبیعی ایران و اطراف ایران را دربرمی‌گیرد که در بیست باب نوشته شده است. اما آنچه که مربوط به این پژوهش است اینکه در مقاله سوم که مدنظر است هر کجا سخنی از شهری شیعی به میان آمده، از تمامی آنها استفاده شد تا وضعیت شیعیان در آن برهه زمان بیش از پیش مشخص شود.

کتاب مذکور علیرغم تمامی مزایایی که دارد به علت اینکه مورخ آن سنی متعصب می‌باشد هر جا که از شهری سنی صحبت می‌کند از آنها تعریف و تمجید کرده و هر کجا که از شهری شیعی صحبت می‌کند

تمام آنها را متهم به غالی‌گری و رافضی‌گری می‌کند. اما به هر حال بایستی پذیرفت که یکی از کُتب معتبر در زمینه جغرافیای تاریخی به حساب می‌آید.

۹- مسائل عصر ایلخانی

این کتاب توسط منوچهر مرتضوی نوشته شده است. کتاب مذکور از پنج بخش تشکیل شده است که سه بخش اول آن به مسائل سیاسی، دین و مذهب و تصوف اختصاص دارد و دو بخش آخر آن به معرفی منابع تاریخی فارسی و عربی و همچنین سخنوران بزرگ طوس در دوره مغول و تیموری پرداخته است. بخش اول و دوم آن که به موضوع پژوهش ما نزدیک است به مسائل سیاسی و فتوحات مغول و انقراض خلافت عباسی از یک طرف و مصائب وارده بر مسلمین و تجدید حیات اسلام در دوره سه ایلخان آخری (غازان، أَلجاتیو و ابوسعید) از طرف دیگر اختصاص دارد.

نکته مهمی که در ارزیابی این اثر مهم است اینکه این کتاب برخی نکات را یا عنوان نکرده و یا اجمالی و گذرا به آن پرداخته و به سادگی از آن گذشته است و در برخی مباحث بیش از حد وارد شده تا جایی که نقل قولهای مستقیم زیادی را از قول مورخین اصلی دائماً بازگو کرده که در عین مفید بودن، در برخی از موارد کسل‌کننده نیز شده است.

با این حال برخی مطالب این کتاب در بخش دین و مذهب از جمله اسلام آوردن و گرایش به تشیع غازان‌خان و تشیع أَلجاتیو و همچنین توضیحاتی که در ارجاعات آن آمده است حاوی مطالب ارزشمند در ارتباط با موضوع این پژوهش است.

۱۰- دین و دولت در ایران عهد مغول

این کتاب توسط دکتر شیرین بیانی (اسلامی ندوشن) نوشته شده است. کتاب مذکور که یکی از ارزشمندترین آثار معاصر در تاریخ مغول به حساب می‌آید همانگونه که از نامش پیداست از دو نظر سیاسی و دینی تاریخ مغولان را تا پایان عصر ایلخانان بررسی نموده است.